

УДК 351

DOI: 10.35432/tisb282022285748

Катерина Мануїлова

*доцент кафедри публічного управління та адміністрування
Одеського національного технологічного університету, д. держ. упр.
<https://orcid.org/0000-0002-0721-7232>
e-mail: katerinamanyilova@gmail.com*

Павло Несененко

*доцент кафедри загальної економічної теорії та економічної політики
Одеського національного економічного університету, к. е. н.
<https://orcid.org/0000-0001-6399-3511>
e-mail: nppod@ukr.net*

Ольга Луньова

*доцент кафедри загальної економічної теорії та економічної політики
Одеського національного економічного університету, к. і. н.
<https://orcid.org/009-0004-3743-2787>
e-mail: naumchikova555@gmail.com*

ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМКИ УПРАВЛІННЯ ВІДБУДОВОЮ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЗЕЛЕНОГО КУРСУ

У статті визначено перспективні напрямки управління відбудовою України в контексті Європейського зеленого курсу. Охарактеризована сутність Європейського зеленого курсу. Визначено екологічні, енергетичні, гуманітарні та соціально-економічні проблеми України, які виникли внаслідок воєнного протистояння. Наголошено, що саме реалізація Європейського зеленого курсу дозволить ефективно розв'язати ряд економічних і екологічних проблем та реконструювати та відновити Україну. Наголошено, що саме реалізація Європейського зеленого курсу (далі – ЄЗК) дозволить ефективно розв'язати ряд економічних і екологічних проблем та реконструювати та відновити Україну.

Ключові слова: Європейський зелений курс, управління, відбудова.

Kateryna Manuilova

*Associate Professor of the Department of Public Management and Administration,
Odesa National Technological University, Doctor of Sciences in Public Administration,
<https://orcid.org/0000-0002-0721-7232>
e-mail: katerinamanyilova@gmail.com*

Pavlo Nesenenko

*Associate professor of the Department of General Economic Theory and Economic Policy,
Odesa National Economic University, PhD in Economics,
<https://orcid.org/0000-0001-6399-3511>
e-mail: nppod@ukr.net*

Olha Lunova

*Associate professor of the Department of General Economic Theory and Economic Policy,
Odesa National Economic University, PhD in Historical Sciences,
<https://orcid.org/009-0004-3743-2787>
e-mail: naumchikova555@gmail.com*

PERSPECTIVE DIRECTIONS FOR MANAGING THE RECONSTRUCTION OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE EUROPEAN GREEN COURSE

Having chosen the European integration vector, Ukraine has to implement European standards in various areas of public management and administration, as well as to introduce the European Green Deal.

In general, the European Green Deal is a rather large, multifunctional, transformational action plan that includes various areas. In particular, clean energy, climate change, construction and reconstruction, sustainable industry, sustainable mobility, pollution reduction, biodiversity, and sustainable agriculture policy (the "farm to table" strategy).

The purpose of this article is to identify the most promising areas of post-war reconstruction of Ukraine in the context of the European Green Deal.

Today, Ukraine is facing many environmental problems caused by the ongoing military confrontation between Ukraine and the Russian Federation. These problems cause significant humanitarian, socio-economic and environmental damage to our country's environment.

In rebuilding its energy infrastructure, Ukraine has a chance to develop environmentally safe, cost-effective energy infrastructure facilities.

The domestic agricultural sector has traditionally been of great importance to Ukraine, as evidenced by the significant share of agri-food exports in total domestic exports.

Promising areas for Ukraine's post-war reconstruction in the context of the European Green Deal are the ongoing harmonisation and implementation of EU and EGD regulations into Ukrainian legislation. Preparation of a national plan for Ukraine's economic recovery for the EU's Recovery Fund, which includes the goals of climate neutrality and a green economy. Before the large-scale invasion, Ukraine was one of the leaders in organic production in Europe. This development of the Ukrainian agricultural sector offers good prospects for exports. Therefore, after the victory, our country should continue this positive practice. Hold public events aimed at drawing the world's attention to the severe environmental, humanitarian, social and economic consequences of the war. Provide access for international organisations to monitor environmental issues. Our country should initiate a project aimed at creating an environmentally oriented system of joint management of the Black Sea.

Key words: European Green Deal, governance, reconstruction.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Україна обравши для себе євроінтеграційний вектор має впровадити європейські стандарти у різних сферах публічного управління та адміністрування, а також запровадити Європейський зелений курс.

Значимо, що з початком переговорів України про вступ до ЄС «зелені» питання стали пріоритетними на порядку денному Комісії ЄС.

Як свідчить європейський досвід сьогодні нові екологічні тренди є вкрай необхідними умовами для розбудови сучасного українського суспільства за європейським зразком. Одним із означених трендів є програма ЄС «Європейський зелений курс» (European Green Deal). Ця програма має на меті зробити континентальну Європу екологічно нейтральною зі сталою та ефективною економікою до 2050 року [1, с. 28].

Загалом, європейський зелений курс – це досить великий, багатofункціональний, трансформаційний план дій, якій передбачає різні напрямки. Зокрема, чиста енергетика, боротьба зі зміною клімату, будівництво та реконструкція, стійка промисловість, стійка мобільність, зменшення забруднення, біорізноманіття та політика сталою сільського господарства (стратегія «від лану до столу») [2].

Так, на нашу думку, саме реалізація Європейського зеленого курсу (далі – ЄЗК) дозволить ефективно розв'язати ряд економічних і екологічних проблем та реконструювати та відновити Україну після перемоги.

При відбудові об'єктів енергетичної інфраструктури Україні випав шанс

розбудовувати екологічно безпечні, економічно вигідні об'єкти енергетичної інфраструктури.

Вітчизняний аграрний сектор традиційно має велике значення для України, про що свідчить значна частка агропродовольчого експорту в загальному обсязі вітчизняного експорту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Дослідження різних аспектів проблеми впровадження Європейського зеленого курсу в Україні досліджували економісти (Гахович Н. Г., Школенко О. Б., Стрюк М. О., Галушкіна Т. П., Чичуліна К. В., Бикова І. Д., Гончаренко Н. В. та іншими), біологи (Бондар О. І., Гвоздяк П. І.), юристи (Бараннік Р. В., Боруцька В. О.). У аналітичній записці Іванюти С. П. та Якушенко Л. М. здійснено спробу проаналізувати європейський зелений курс через призму кліматичної політики України [3]. Гурським М. М. було досліджено механізм регулювання зеленого курсу в аграрному секторі України.

Проте, проблема зсування перспективних напрямків повоєнного розвитку України потребує подальшого дослідження.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою даної статті є з'ясування найбільш перспективних напрямків відбудови України в контексті Європейського зеленого курсу.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Сьогодні в Україні чимало екологічних проблем, які викликані довготривалим воєнним протистоянням між Україною та РФ. Означені проблеми наносять значної гуманітарної, соціально-економічної й екологічної шкоди довкіллю нашої країни. Наприклад, протягом тривалого воєнного протистояння відбувається значне забруднення акваторії та узбережжя Чорного та Азовського морів. Особливо значного забруднення зазнала акваторія Чорного моря внаслідок підриву Каховської ГЕС. Цей підрив Каховської ГЕС чи найбільша гуманітарна та екологічна катастрофа у світі в новітню добу. Приблизно 880 тис. людей втратили доступ до централізованого водопостачання, що становить пряму загрозу їх життю і здоров'ю. Щонайменше 5 тис. км² родючих сільськогосподарських земель було затоплено. Відповідно до даних Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, збитки, завдані навколишньому середовищу внаслідок прориву Каховської ГЕС становлять понад 55 мільярдів гривень. Крім того, 30% природно-заповідного фонду Херсонщини перебуває під загрозою зникнення. Солоність Чорного моря біля м. Одеси майже втричі перевищує норму. Такі зміни можуть мати незворотні наслідки для всієї екосистеми та призвести до масової загибелі флори та фауни Чорного моря [4].

Перебування під окупацією Кримського півострова і частини Донецької та Луганської областей значно погіршили екологічну ситуацію в цих регіонах. Значна частина території Донецької та Луганської областей забруднена мінами та боєприпасами, що не вибухнули. Затоплення вугільних шахт призвело до забруднення водоносних горизонтів. Відсутність належного управління на хімічних заводах і складах збільшили ризики хімічного забруднення [5, с. 27].

Воєнне протистояння нанесло значних збитків енергетичній інфраструктурі України. Унаслідок потужних ракетних ударів було пошкоджено понад 47% енергетичної інфраструктури, зокрема 44% атомної енергетики (включно з окупованою ЗАЕС), 78% ТЕС, 66% теплоелектростанцій, 12% гідроенергетики, 75% вітрової енергетики та понад 20% сонячної енергетики [6]. Знищення старих енергоємних та економічно затратних об'єктів інфраструктури дає можливість будувати сучасні, екологічно безпечні, економічно вигідні будівлі.

Вітчизняний аграрний сектор традиційно має велике значення для України, про що свідчить значна частка агропродовольчого експорту в загальному обсязі вітчизняного експорту. Так, за даними Міністерства економіки України обсяг вітчизняного експорту у 2022 році сягнув майже 100 млн. тонн [7], з яких лівова частка припадає саме на сільськогосподарську продукцію (див. таблицю 1).

Таблиця 1.

Сільськогосподарський експорт України за 2022 р.

Сільськогосподарський експорт	тони	млрд доларів США
Зерно	99,8 млн	44,1
кукурудза	24,99 млн	5,94
Олія соняшникова	2,7	1,255
Пшениця	11,2 млн	2,6
ріпак	3,12 млн	1,54
Соя	1,99 млн	862
М'яса птиці	413 тисяч	852

Складено авторами за даними міністерства економіки України [7]

Отже, навіть в умовах воєнного стану наша країна є одним із ключових постачальників деяких сільськогосподарських продуктів, такі, як зерно, кукурудза, соняшникова олія та інші товари на світовий ринок.

Щодо аграрних ініціатив в ЄС, то вони передбачають перехід до оновленої екологічно безпечної харчової системи, що в свою чергу вимагає від країн, які приєдналися до European Green Deal підвищення вимог та стандартів щодо сільськогосподарської продукції та продуктів харчування. З одного боку, можуть з'явитися нові торговельні бар'єри, що може негативно вплинути на український експорт. З іншого боку, просування органічної продукції в ЄС може створити нові ринкові можливості для вітчизняних виробників.

На нашу думку, саме сільське господарство України є найбільш перспективним сектором для впровадження в нашій державі Зеленого курсу. Адже завдяки впровадженню засад Зеленого курсу Україна може отримати нові ринки або торговельні можливості. Зокрема, в аграрному секторі впровадження європейського зеленого курсу надасть потужну підтримку вітчизняному органічному сільському господарству. Наша країна є провідним експортером органічної продукції в ЄС. Експорт органічної продукції з України переважно зосереджений у країнах Європи, на які припадає 82% українського експорту органічної продукції 2021 року. Згідно зі звітом Європейської Комісії, 2021 року Україна посідає п'яте місце серед 126 країн за обсягами імпорту органічної продукції до ЄС. Так, у 2021 році ЄС імпортує 2,87 млн тонн органічної продукції, з яких 190 тис. тонн (6,6%) надійшло з України. Згідно з дослідженнями органічного ринку, у 2021 році Україна експортує органічної продукції до ЄС на суму близько 160 мільйонів доларів США [8]. У той час як в ЄС існує обмежений простір для розширення органічного сільського господарства, Україна має значний потенціал для зростання.

Ключовою вимогою у країнах ЄС є гостра необхідність підтримки екологічно чистого сільськогосподарського виробництва в рамках Спільної аграрної політики (САП), оскільки зміна клімату загрожує їх продовольчій безпеці. Близько 10% викидів парникових газів у ЄС припадає на сільське господарство, причому дві третини цих викидів спричинені тваринництвом та азотними добривами, однак, незважаючи на заклики до переходу на екологічно чисте виробництво, 70 % загальних субсидій разово виплачуються регіонам з найбільшими викидами парникових газів. Виплати на підтримку доходів фермерів у сільськогосподарських регіонах у середньому в 1,5 раза вищі, ніж у менш забруднених регіонах [9, с. 246-247].

У червні 2021 р. учасники переговорів від Європейського парламенту, Європейської

Ради та Комісії узгодили технічне завдання для реформи, спрямованої на сприяння сталому та конкурентоспроможному аграрному сектору, що має розпочатися 2021 року [10, с.103].

По-перше, нова Спільна аграрна політика має сприяти досягненню цілей, визначених у Європейському зеленому курсі до 2020 року. У рамках нової стратегії аграрної політики Комісія пропонує

-Встановити набір базових екологічних практик (таких як частка водно-болотних угідь і необроблюваних земель), які будуть обов'язковими для фермерів.

-Зобов'язати щонайменше 6,7 млн. одержувачів прямих та/або інших виплат (у розрахунку на одиницю площі/тварину) впроваджувати екологічно безпечні сільськогосподарські практики;

-спрямувати щонайменше 25 відсотків прямих платежів фермерів на екосистемні інвестиції [11, с. 3-4].

Запровадження комплексу ключових природоохоронних заходів, які будуть обов'язковими для фермерів (наприклад, щодо частки водно-болотних угідь та необроблюваних земель).

-зобов'язати щонайменше 6,7 млн прямих та/або інших бенефіціарів виплат (залежно від площі/поголов'я тварин) впроваджувати екологічно чисті сільськогосподарські практики;

-зобов'язати фермерів витратити щонайменше 25% своїх прямих виплат на екологічні інвестиції.

По-друге, реформа САП має забезпечити справедливий розподіл бюджетних коштів та фокусувати малих і середніх фермерів.

Стратегія ЄС на 2021-2027 роки передбачає більш справедливий підхід:

-Обов'язковий перерозподіл щонайменше 10% поточних прямих виплат на користь малих фермерів, що дасть змогу збільшити їх доходи на 7-10% у результаті перерозподілу;

-Держави-члени ЄС мають право зменшити наявні прямі виплати на 85% для фермерів, які отримують субсидії на суму понад 60000 євро;

-Згідно зі Стратегією, запропонований ліміт прямих виплат (r.donnu.edu.ua) становить 100 тис. євро [11, с. 7-9].

Структуру витратків, передбачених у рамках реформи Спільної аграрної політики ЄС на 2021-2027 роки, показано на рисунку 1.

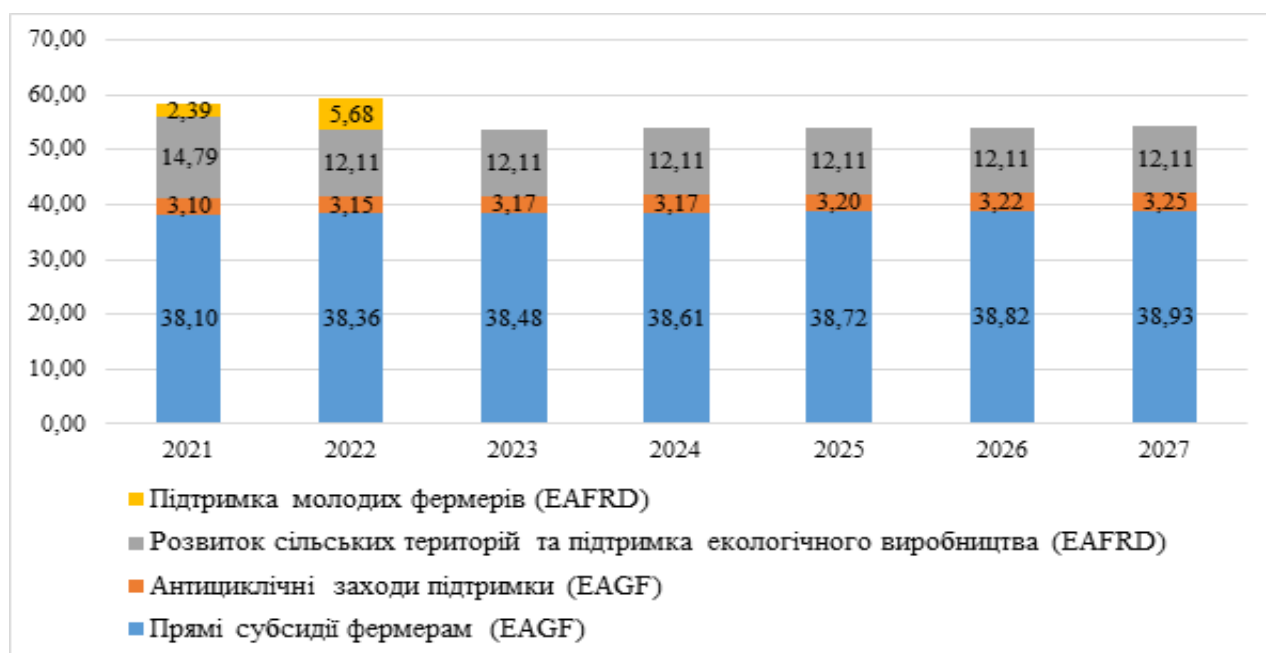

Рис. 1. Прогноз витрат в рамках реформи ЄС «Єдиної аграрної політики 2021-2027 рр.», млн. євро [10, с. 103]

На даному етапі стратегія трансформації сільського господарства - це стратегія

сталого використання хімікатів і скорочення викидів CO₂, які є важливою частиною програми. Стратегія також включає сільські території, зміну підходу до роботи агробізнесу, пакет кліматичних законів, біоенергетику, відновлювану енергетику та екопродукції.

Слід зазначити, що оподаткування є найефективнішим способом стимулювання скорочення викидів CO₂, енергоспоживання, енергоефективності та використання альтернативних відновлюваних джерел енергії.

Швеція була однією з перших країн світу, яка ввела податок на викиди CO₂. Податок на викиди вуглецю ввели 1991 року зі ставкою податку 250 шведських крон (24 євро) за тони викидів CO₂. З роками ставка податку поступово зростала, досягнувши 108,81 євро в 2020 році. Цей податок також платять компанії, які не є членами ЄС. Сектори, охоплені програмою, повністю звільнені від сплати CO₂ податку. Проте з 2018 року вартість тонни викидів CO₂ є однаковою як для податку, так і для EU ETS [13].

Шведський досвід засвідчив, що податки на викиди CO₂ можна легко впровадити в адміністрування при цьому не витрачаючи значних фінансових витрат для влади та бізнесу. Це особливо актуально, коли використовуються наявні системи збору податків, такі як збір інших податків на паливо.

Сьогодні можна з впевненістю констатувати, що воєнний конфлікт в Україні привів до значного зростання CO₂ у повітрі не лише в нашій країні, а й у країнах ЄС. Так, експерти вуглецевого обліку підраховали, що за перший рік конфлікту викиди парникових газів збільшилися на суму, еквівалентну річному виробництву Бельгії. Майже половина викидів припадає на відновлення пошкоджених війною будівель, доріг і заводів, а 19 % – на військові дії, як-от спалювання палива і будівництво бетонних укріплень. Витоки газу з газопроводу «Північний потік» і зміна маршрутів літаків також роблять свій негативний внесок [14].

Варто зазначити, що в рамках Європейського зеленого курсу (European Green Deal) Європарламент ухвалив рішення про виділення 30% прямих субсидій фермерам на екологічні програми. Для того, щоб отримати частку цих субсидій, фермери повинні будуть реструктуризувати свої бізнес-моделі та мінімізувати шкоду, яку вони завдають навколишньому середовищу. Крім того, 35% сільськогосподарського бюджету ЄС виділяється на захист довкілля в сільській місцевості, Європарламент запропонував перетворити 10% сільськогосподарських земель на зелені зони або невеликі водойми, що означає, що ці землі більше не будуть використовуватися для сільськогосподарського виробництва.

У рамках імплементації Європейського зеленого курсу (agropolit.com) українське законодавство має враховувати таке:

- визначення поточного стану розвитку та перехідного етапу аграрного сектору (і всіх інших секторів економіки, які можуть бути зачеплені)

- готовність українських виробників до отримання допомоги та відповідні програми державної допомоги для виробників, які дійсно її потребують;

- запрошення керівників компетентних органів влади, які володіють практичними знаннями щодо ефективних механізмів та інструментів реалізації заходів у рамках Європейського зеленого курсу, а також експертів ЄС, які брали або беруть безпосередню участь у розробці законодавства ЄС у рамках Європейського зеленого курсу [15].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Перспективні напрямки повоєнної відбудови України в контексті Європейського зеленого курсу є:

1. Постійна гармонізація та імплементація до чинного законодавства України нормативно-правових документів ЄС та ЄЗК.

2. Підготовка для фонду Відновлення ЄС національного плану економічного відновлення України, якій передбачає досягнення цілей кліматичної нейтральності та зеленої економіки.

3. До широкомасштабного вторгнення Україна була одним із лідерів за темпами зростання органічного виробництва в Європі. Такий розвиток українського аграрного сектору відкриває хороші перспективи для експорту. Тому після перемоги нашої державі слід продовжити цю позитивну практику.

4. Проведення публічних заходів спрямованих звернення уваги світової спільноти на важкі екологічні, гуманітарні, соціально-економічні наслідки війни. Надати доступ міжнародним організаціям для моніторингу екологічних проблем.

5. Нашій державі слід ініціювати проєкт, спрямований на створення екологічно орієнтованої системи спільного управління акваторією Чорного моря.

Література

1. Федорчук Н. В. Європейський «зелений курс» та аграрний сектор України: очікування і виклики. Економіка та підприємництво. №3. 2021. С. 27-31. URL: http://www.econom.stateandregions.zp.ua/journal/2021/3_2021/6.pdf
2. Європейський зелений курс та потенційні наслідки його впровадження сусідніми державами для України. <http://prismua.org/wp-content/uploads/2022/01/Green-Deal.pdf>
3. Європейський зелений курс і кліматична політика України : аналіт. доп. / [С. П. Іванюта, Л. М. Якушенко] ; за заг. ред. А. Ю. Сменковського. – Київ : НІСД, 2022. 95 с. <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2022.12>
4. Новицький Дмитро. Підрив Каховської ГЕС: чотири категорії наслідків та план подальших дій. Європейська правда. 14 червня 2023. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/06/14/701156/>
5. Чубик А., Ярошевич М. Європейський зелений курс та потенційні наслідки його впровадження сусідніми державами для України. Рада зовнішньої політики “Українська призма”, 2021. 81 с.
6. Чубик А. Стійка енергетика – враховуємо минуле, працюємо заради майбутнього. Европейская правда. 25 травня 2023 URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/05/25/700511/>
7. У 2022 році Україна експортувала майже 100 млн тонн продукції. Бізнес експортний напрямом. URL: https://export.gov.ua/news/4389-u_2022_rotsi_ukraina_eksportovala_maizhe_100 mln_tonn#:~:text=%D0
8. Органічне виробництво в Україні. Міністерство аграрної політики та продовольства України. 11 жовтня 2022 року, <https://minagro.gov.ua/napryamki/organichne-virobnictvo/virobnictvo-v-ukrayini>
9. Scown W., Brady. M , Nicholas A. (2020). Billions in Misspent EU Agricultural Subsidies Could Support the Sustainable Development Goals 237-250. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2590332220303559>
10. Несененко П. П., Тоня К. П. Аналіз єдиної аграрної політики Європейського Союзу // Науковий вісник Одеського національного економічного університету: зб. наук. праць. Одеса: ОНЕУ. 2021. № 9-10 (286-287). С. 99-105.
11. European Commission. A greener and fairer CAP. (2021). Retrieved from URL: https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/food-farming-fisheries/key_policies/documents/factsheet-newcap-environment-fairness_en.pdf.
12. Несененко П. П., Тоня К. П. Аналіз єдиної аграрної політики Європейського Союзу // Науковий вісник Одеського національного економічного університету: зб. наук. праць. Одеса: ОНЕУ. 2021. № 9-10 (286-287). С. 99-105.
13. Механізми зменшення викидів. Економічна правда. 2021. URL: <https://www.epravda.com.ua/projects/ekonomika-bez-vykydiv/2021/03/31/672462/>
14. Reuters: Війна посилює кліматичну кризу. Greenddeal 06.06.2023 URL: <https://greenddeal.org.ua/ru/reuters-vojna-usugublyaet-klimaticheskij-krizis/> //
15. Імплементация Європейського «зеленого курсу» в інтересах українського аграрного сектору. 15 березня 2021. URL: <https://agropolit.com/blog/458-implementatsiya-yevropeyskogo->

zelenogo-kursu-v-interesah-ukrayinskogo-agrarnogo-sektoru

References

1. Fedorchuk N. V. Yevropeyskyi «zelenyi kurs» ta ahraryni sektor Ukrainy: ochikuvannia i vyklyky. *Ekonomika ta pidpriemnytstvo*. №3.2021.S. 27-31. URL: http://www.econom.stateandregions.zp.ua/journal/2021/3_2021/6.pdf
2. Ievropeyskyi zelenyi kurs ta potentsiini naslidky yoho vprovadzhennia susidnimy derzhavamy dlia Ukrainy. <http://prismua.org/wp-content/uploads/2022/01/Green-Deal.pdf>
2. Ievropeyskyi zelenyi kurs ta potentsiini naslidky yoho vprovadzhennia susidnimy derzhavamy dlia Ukrainy. <http://prismua.org/wp-content/uploads/2022/01/Green-Deal.pdf>
3. Yevropeyskyi zelenyi kurs i klimatychna polityka Ukrainy : analit. dop. / [S. P. Ivaniuta, L. M. Yakushenko] ; za zah. red. A. Yu. Smenkovskoho. – Kyiv : NISD, 2022. 95 s. <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2022.12>
4. Novytskyi Dmytro. Pidryv Kakhovskoi HES: chotyry katehori naslidkiv ta plan podalshykh dii. *Yevropeiska pravda*. 14 chervnia 2023. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/06/14/701156/>
5. Chubyk A., Yaroshevych M. Yevropeyskyi zelenyi kurs ta potentsiini naslidky yoho vprovadzhennia susidnimy derzhavamy dlia Ukrainy. Rada zovnishnoi polityky “Ukrainska pryzma”, 2021.81 c.
6. Chubyk A. Stiika enerhetyka – vrakhovuiemo mynule, pratsiuemo zarady maibutnoho. *Evropeiskaia pravda*. 25 travnia 2023 URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/05/25/700511/>
7. U 2022 rotsi Ukraina eksportovala maizhe 100 mln tonn produktsii. Biznes eksportnyi napriamok. URL: https://export.gov.ua/news/4389-u_2022_rotsi_ukraina_eksportovala_maizhe_100_mln_tonn#:~:text=%D0
8. Orhanichne vyrobnytstvo v Ukraini. Ministerstvo ahrarynoi polityky ta prodovolstva Ukrainy. 11 zhovtnia 2022 roku, <https://minagro.gov.ua/napryamki/organichne-virobnictvo/organichne-virobnictvo-v-ukrayini>.
9. Scown W., Brady. M , Nicholas A. (2020). Billions in Misspent EU Agricultural Subsidies Could Support the Sustainable Development Goals 237-250. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2590332220303559>.
10. Nesenenko P. P., Tonia K. P. Analiz yedynoi ahrarynoi polityky Yevropeiskoho Soiuzu // *Naukovyi visnyk Odeskoho natsionalnoho ekonomichnoho universytetu: zb. nauk. prats.* Odesa: ONEU. 2021. № 9-10 (286-287). S. 99-105. 10.
11. European Commission. A greener and fairer CAP. (2021). Retrieved from URL: https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/food-farming-fisheries/key_policies/documents/factsheet-newcap-environment-fairness_en.pdf
12. Nesenenko P. P., Tonia K. P. Analiz yedynoi ahrarynoi polityky Yevropeiskoho Soiuzu // *Naukovyi visnyk Odeskoho natsionalnoho ekonomichnoho universytetu: zb. nauk. prats.* Odesa: ONEU. 2021. № 9-10 (286-287). S. 99-105. Nesenenko P. P., Tonia K. P. Analiz yedynoi ahrarynoi polityky Yevropeiskoho Soiuzu // *Naukovyi visnyk Odeskoho natsionalnoho ekonomichnoho universytetu: zb. nauk. prats.* Odesa: ONEU. 2021. № 9-10 (286-287). S. 99-105.
13. Mekhanizmy zmeshennia vykydiv. *Ekonomichna pravda*. 2021. URL: <https://www.epravda.com.ua/projects/ekonomika-bez-vykydiv/2021/03/31/672462/>
14. Reuters: Viina posyliuie klimatychnu kryzu. Greendeal 06.06.2023 URL: <https://greendeal.org.ua/ru/reuters-vojna-usugublyayet-klimaticheskij-krizis/>
15. Implementatsiia Yevropeiskoho «zelenoho kursu» v interesakh ukrainskoho ahrarynoho sektoru. 15 bereznia 2021. URL: <https://agropolit.com/blog/458-implementatsiya-yevropeyskogo-zelenogo-kursu-v-interesah-ukrayinskogo-agrarnogo-sektoru>